

Η ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Ἡ κληρονομία τοῦ παρελθόντος.— Ἡ ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας παρακολουθεῖ τὴν πολιτικὴν ἱστορίαν τοῦ ἔθνους. Ὄταν ἡ πόλις, μετὰ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ βόρειου ἑλληνικοῦ, τοῦ μακεδονικοῦ στοιχείου, ἔχασε τὴν πολιτικὴν οὐσιαστικότητά, ὅσο καὶ ἂν τυπικὰ ἐξακολουθῆσεν νὰ ὑπάρχῃ, πρώτη ἢ φιλοσοφία καὶ πρὸ παντὸς ἢ κοινωνικὴ φιλοσοφία, τόσο στενὰ δεμένη μετὰ τὴν πολιτικὴν ζωὴν, ἔπρεπε νὰ ὑποστῇ τὸν ἀντίκτυπον τῆς κοσμοϊστορικῆς αὐτῆς ἀλλαγῆς.

Μέσα στὸ πλαίσιον τῆς πόλεως ὁ Ἕλληνας ἀνέβασε τὴν φιλοσοφίαν εἰς μιὰ κορυφήν, πού μόνον μιὰ φοράν ἀκόμη μπόρεσε ἡ φιλοσοφία νὰ φθάσῃ, εἰς μεταγενέστερους χρόνους. Θεμέλιωσε τὴν θεωρίαν, ὄχι τὴν αἴσθησιν ἀλλὰ τὸν λόγον καὶ προσδιώρισε τὴν μεθοδολογίαν τῆς, τοὺς κανόνες τῆς λογικῆς, τοὺς νόμους τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσεως. Καθώρισε ἐπίσης τὸν τελικὸν σκοπὸν τῆς πράξεως, καὶ τὰς ἀρχὰς πού πρέπει νὰ τὴν διέπουν.

Τὰ συστήματα τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους ἔχουν γιὰ ὑπόβαθρον τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ὁ κόσμος ἀπαρτίζεται ἀπὸ δύο στοιχεῖα, τὸ αἰσθητὸν καὶ τὸ νοητὸν κατὰ τὸν Πλάτωνα, τὴν μορφήν καὶ τὴν ὕλην, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλην, πού θέλει τὰ δύο τοῦτα στοιχεῖα χωριστὰ μὲν ἀλλὰ πάντοτε συνυπάρχοντα. Ἔτσι ὁ δυϊσμὸς ἔμενε ἡ τελευταία ὑπόθεσις ἐπάνω εἰς τὴν ὁποία ἀπὸ τὸν Ἀναξαγόρα καὶ πέρα οἰκοδομεῖται ὅλη ἡ θεωρητικὴ φιλοσοφία. Δὲν ἔθεσε ὡς τελικὸν καὶ κύριον πρόβλημα τὴν ἐσχάτην ἐνότητα τῶν πάντων. Πρὸς αὐτὴν θὰ στρεφόταν σχεδὸν ἀποκλειστικὰ ἡ σκέψις τοῦ ἀνθρώπου εἰς μεταγενέστερους χρόνους, ὅταν καὶ ἡ πολιτικὴ ἐνότητα τοῦ κόσμου θὰ ὑλοποιεῖσεν τὴν ἐνότητα καὶ τὴν καθολικότητα τοῦ λόγου καὶ ὅταν, ξεπερνώντας τὰ σύνορα τοῦ κλασσικοῦ ἑλληνισμοῦ, θὰ ἀνθίζε ἡ φιλοσοφία εἰς χώρας ὅπου προβάδιζαν συχνὰ τοῦ λόγου ἢ θρησκεία καὶ οἱ μεταλογικαὶ δυνάμεις τῆς ζωῆς.

Ἡ πρακτικὴ ἐξ ἄλλου φιλοσοφία εἶχε φθάσει εἰς τὴν κυρίως ἑλ-

λάδα ὡς τὴν ἰδεατὴν ὀργάνωσιν τῆς πολιτείας. Σὲ αὐτὸ τὸ ὑπερατομικὸ ἀντικειμενικὸ δημιούργημα τῆς βρίσκεται καὶ ἡ τελείωσός της. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ ἰδεατὴ πολιτεία ἔχει τὶς ρίζες τῆς στὴν ἀρχαία πόλιν. Ἡ πόλις ὅμως, ὅταν ἤρθε τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου, ἔχασε τὴν αὐθύπαρκτη ζωὴ της, τὴν οὐσιαστικότητά της, καὶ μεταβλήθηκε σὲ ἓνα ἐπιβίωμα τοπικῆς πιά σημασίας. Ἔτσι ἔχασε καὶ τὸ ἄτομο τὸ σχῆμα, μέσα στὸ ὁποῖον ὡς κύτταρον εἶχεν ἐνταχθῆ, καὶ ἀπόμεινε μόνον τοῦ. Γύρω του ὑπῆρχε τὸ ἀχανὲς τοῦ χώρου ὅπου βασίλευεν ὁ Ἀλέξανδρος καὶ οἱ ἐπίγονοί του, ὀλόκληρος ὁ γνωστὸς ἀνατολικὸς κόσμος. Ἀνάμεσα στὸ μέγα τοῦτο σχῆμα καὶ τὸ ἄτομο δὲν μποροῦσε νὰ ὑπάρξῃ δεσμὸς ἀνάλογος μὲ ἐκεῖνον ποὺ ἔδενε τὸ ἄτομο μὲ τὴν ἀρχαία πόλιν.

Ἡ ἀπομόνωση τοῦ ἀτόμου.— Τὸ ἄτομο ἦταν οὐσιαστικὰ μόνον τοῦ μέσα στὸν κόσμον τῆς ἱστορίας. Γιὰ νὰ σταθῆ δὲν εἶχε ἄλλη διέξοδος παρὰ νὰ στηριχθῆ στὸν ἑαυτὸ του. Αὐτὸ πιά καὶ ὄχι ἡ πόλις εἶχε γίνῃ ἡ κύρια μονάδα τῆς πράξης· ἐνῶ ἄλλοτε ἡ συγκρότησις μιᾶς ἰδεατῆς πολιτείας ἦταν ἡ ἀποστολὴ τῆς πράξης καὶ στὴν πολιτεία εὗρισκε ἡ πράξις τὴν πλήρωσίν της, ὄχι στὸ ἄτομο.

Στὴ νέα τούτη φάσις τῆς ἱστορίας, γιὰ τὸ ἄτομο, ὅταν λειτουργοῦσε ὡς θεωρητικὴ συνείδησις, δὲν χρειαζότανε νέα στοιχεῖα, πέρα ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ εἶχαν προσδιορίσει τὰ μεγάλα φιλοσοφικὰ συστήματα τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἡ θεωρία εἶναι ἀπὸ τὴ φύσιν τῆς κίβλας ἀτομικὴ ἐνέργεια καὶ δὲν χρειαζότανε μιᾶν ἀνατοποθέτησιν τώρα ποὺ τὸ ἄτομο γινόταν ἡ πρώτη ἀφετηρία τῆς ζωῆς. Ἔμεινε μόνον σὰν ἓνα ἐρώτημα ὁ δυϊσμός, — ἔστω καὶ ἀπαμβλυμένος στὸν Ἀριστοτέλη, — ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ ὑπερνικηθῆ, ἂν πέρα καὶ ἀπὸ αὐτὸν βρισκόταν μιὰ ἔσχατη ἐνότητα, ὅπως αὐτὴ ποὺ ἀργότερα θέλησε νὰ συλλάβῃ καὶ ὁ Spinoza, ὁ μεγαλειότερος ἱεροφάντης τοῦ φιλοσοφικοῦ μονισμοῦ. Γύρω ἀπὸ τοῦτο τὸ μεταφυσικὸ πρόβλημα πλέκονται τὰ φιλοσοφήματα τῶν μετακλασσικῶν φιλοσόφων, ὅσα δὲν εἶναι ἀναμοχλεύσεις ἢ ἀναπτύξεις σὲ λεπτομέρειες τῶν παλαιῶν, ἰδιαιτέρως στὸν τομέα τῆς τυπικῆς λογικῆς.

Στὸ χῶρον τῆς πράξης ὅμως τὸ ἄτομο, ἀναγκασμένο νὰ βρῆ μιὰ νέα τοποθέτησιν εἶχε φυσικὰ καὶ νέα προβλήματα νὰ ἀντιμετωπίσῃ. Γι' αὐτὸ πρὸς αὐτὰ τὰ προβλήματα, κατὰ κύριον λόγον, στράφηκε ὁ φιλοσοφικὸς στοχασμὸς καὶ σὲ αὐτὰ τὰ προβλήματα, τὰ προβλήματα δηλαδὴ τῆς ἀτομικῆς πράξης, ἐφθασε τότε σὲ νέες καὶ συχνὰ πραγματικὰ ἀξεπέραστες ἐπιδόσεις.

Πῶς πρέπει νὰ διαμορφωθοῦν οἱ σχέσεις τῶν ἀπομονωμένων ἀτόμων μεταξύ τους· αὐτὸ εἶναι τὸ ἠθικὸ πρόβλημα τῆς ἐποχῆς.

Πῶς πρέπει νὰ διαμορφωθοῦν οἱ σχέσεις τῶν ἀπομονωμένων ἀτόμων πρὸς τὰ ἀχανῆ κράτη τῶν μακεδόνων, πρὸς τὴ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία καὶ τελικὰ πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα ὀλοκλήρη· αὐτὸ εἶναι τὸ πολιτικὸ πρόβλημα τῆς ἐποχῆς.

Γιὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν νέων αὐτῶν προβλημάτων δὲν ἦταν κατὰλληλοι τόσο οἱ ἄνθρωποι τῶν «πόλεων», ὅσο ἐκεῖνοι ποὺ βγαίνουν μέσα ἀπὸ τὸν ἀπέραντο χῶρο ὅπου εἶχε πρσεκτείνει τὴν ἑλληνικὴ ζωὴ ἢ ρομφαία τοῦ μεγάλου μακεδόνα.

Ἡ φιλοσοφία στοὺς μετακλασσικούς χρόνους.— Οἱ σχολές τῶν στωϊκῶν, τῶν ἐπικουρείων καὶ τῶν σκεπτικῶν, ναὶ μὲν ἔχουν ἀκόμη ἕδρα τοὺς καὶ τὴν Ἀθήνα, ἀλλὰ οἱ δημιουργοὶ καὶ ἡγέτες αὐτῶν τῶν σχολῶν προέρχονται ἀπὸ τὸν εὐρύτερο ἑλληνικὸ χῶρο. Ὁ θεμελιωτὴς τῆς στωϊκῆς Σχολῆς, ὁ Ζήνων, κατάγεται ἀπὸ τὸ Κίτιο τῆς Κύπρου (340 - 265 π. Χ.) «πόλισμα ἑλληνικὸν φοίνικας ἐποίκους ἐσχηκός» (Διογ. Λαερτ. VII § 1). Ὁ θεμελιωτὴς τῆς ἐπικουρείου σχολῆς γεννήθηκε στὴ Σάμο. Φαίνεται δὲ ὅτι καὶ οἱ δεσμοὶ τοῦ μετὰ τὴν πνευματικὴ ζωὴ τῶν Ἀθηναίων, ἀν καὶ ἐκεῖ ἔζησε, ἦταν πολὺ χαλαροί. Ὁ διάδοχος τοῦ Ζήνωνος, ὁ Κλεάνθης, κατάγεται ἀπὸ τὴν Ἀσσὸ τῆς Τρωάδος καὶ ὁ Χρύσιππος, ποὺ θεωρεῖται, γιὰ τὴ μεγάλη του συμβολὴ στὴν ὀλοκλήρωση τοῦ στωϊκοῦ συστήματος, σὰν δεύτερος ἰδρυτὴς τῆς σχολῆς, κατάγεται ἀπὸ τὴν Κιλικία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας.

Καὶ τοῦ Ἐπικούρου οἱ δύο σημαντικώτεροι μαθηταί, ὁ Μητρόδωρος καὶ ὁ Πολύαινος εἶναι Λαμψακηνοί. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς σκεπτικούς ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Πύρρωνα, οἱ περισσότεροὶ προέρχονται ἀπὸ τὶς παρυφῆς τοῦ ἑλληνισμοῦ. Εἶναι περιττό, νὰ θυμίσω, ὅτι ἰδίως οἱ δύο πρῶτες ἀπὸ τὶς σχολές αὐτὲς συνεχίζονται καὶ μέσα στὸ λατινικὸ κόσμον, μετὰ τὰ μεγάλα ὀνόματα τοῦ Λουκρητίου γιὰ τὴ σχολὴ τῶν Ἐπικουρείων, καὶ τῶν Σενέκα καὶ Μάρκου Αὐρηλίου γιὰ τοὺς στωϊκούς. Ἀλλὰ καὶ οἱ περισσότεροὶ τῶν ὀπαδῶν τῶν νέων αὐτῶν σχολῶν κατάγονται ἀπὸ τὸν εὐρύτερο μικρασιατικὸ χῶρον, ὅσο καὶ ἂν γιὰ καιρὸ ἀκόμη ἔμενε ἡ Ἀθήνα τὸ μεγάλο κέντρο τῆς φιλοσοφίας. Ἀργότερα ὅμως, κατὰ τὸν τρίτον αἰῶνα, κοντὰ στὴν Ἀθήνα ἀναπτύσσονται ἄλλα πνευματικὰ κέντρα· ἡ Ρόδος, ἡ Πέργαμος καὶ ἡ Ἀλεξάνδρεια, γιὰ νὰ ἐπεκταθῆ ἡ φιλοσοφικὴ κίνησις σὲ ὅλον τὸν νέο εὐρὺ ἑλληνικὸ χῶρον, εὐρύτερο καὶ ἀπὸ ἐκεῖνον ποὺ καταλαμβάνει καὶ στὴν ἐποχὴ τῶν προσωκρατικῶν. Ἀπὸ τὶς σχολές αὐτὲς, ἐκείνη ποὺ πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὡς σημαντικώτερη καὶ γιὰ τὴ συμβολὴ τῆς στὴ

δημιουργία νέων φιλοσοφικῶν θέσεων καὶ γιὰ τὴν βαθειὰ της ἐπί-
δραση στὶς μεταγενέστερες ἐποχές εἶναι ἡ στωϊκὴ. Τὸ πνεῦμα τῶν
στωϊκῶν συνέπεσε νὰ συγγενεῦη καὶ μὲ τὴ νοοτροπία τοῦ λαοῦ ποὺ
τότε ἀνέβαινε πρὸς τὴν κυριαρχία τοῦ κόσμου, τοῦ ρωμαϊκοῦ. Ἡ
Ρώμη βρῆκε στὴ Στοὰ τὴν φιλοσοφία της. Ἡ οὐσία ὅμως τῆς στωϊ-
κῆς φιλοσοφίας πηγάζει ἀπὸ καθαρὰ ἑλληνικὲς πηγές.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΚΓ'.

ΟΙ ΣΤΩ·Ι·ΚΟΙ

I

Ἡ ἀρχὴ τοῦ Λόγου.— Ἡ πρωταρχία τοῦ λόγου καὶ στή θεωρία καὶ στήν πράξιν, ὅπως καθιερώθηκε ἀπὸ τὸ Σωκράτη καὶ ἀναπτύχθηκε ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη, ἀποτελεῖ τὴν ἀφετηρία καὶ γιὰ τοὺς στωϊκοὺς. Ξεκινοῦν καὶ οἱ στωϊκοὶ ἀπὸ τὸ ἔλλογον «ἐγὼ», ἀπὸ τὴ συνείδηση ποὺ κυριαρχεῖται ἀπὸ τὸ λόγο, τὸν αἰλόγον τὸν κατὰ φύσιν τὸν πᾶσι τοῖς λογικοῖς ὑπάρχοντα» (*Arsim*, Τομ. 2 σελ. 41).

Ὅτι ὁ λόγος εἶναι ἀρχὴ καὶ τῆς γνώσης καὶ τῆς πράξης τοῦ ἀνθρώπου, ἀποτελεῖ τὴ βασικὴ σκέψη μὲ τὴν ὁποία καὶ ὁ Σωκράτης καὶ ὁ Πλάτων ἀντιμετώπισαν τὶς αἰσθησιοκρατικὲς ἀντιλήψεις τῶν σοφιστῶν. Ἀλλὰ ὁ λόγος στοὺς στωϊκοὺς προσλαμβάνει ἓνα πολὺ γενικώτερο νόημα. Εἶναι κάτι περισσότερο ἀπὸ ὑποκειμενικὴ ἀρχὴ τῆς γνώσης καὶ τῆς πράξης. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά ταυτίζεται κατὰ τὴν ἑκτασὴ του μὲ τὸ νοῦ τοῦ Ἀναξαγόρα καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη παίρνει τὴ θέσιν τοῦ πλατωνικοῦ ἀγαθοῦ.

Ὁ στωϊκὸς λόγος δὲν βρίσκεται μόνο μέσα στὰ λογικὰ ὄντα, σὰν ἀρχὴ τῆς ὑποκειμενικῆς του ὑπόστασης. Ὁ λόγος βρίσκεται παντοῦ.

Ἀλλὰ γιὰ τοὺς στωϊκοὺς τὸ πᾶν εἶναι ὕλη. Αὐτὰ ποὺ ἄλλοι φιλόσοφοι θεωροῦν μὴ ὕλικά, ὅπως ἡ ψυχὴ, καὶ αὐτὰ εἶναι ἓνα εἶδος ὕλης. «Διὰ ταύτης δὲ τῆς ὕλης διαθεῖν τὸν τοῦ παντός λόγον» (*Στοβαῖος Ἐκλ. I, 11, 5, Arsim. I, Fragm. 87*). Δὲν εἶναι ὁ λόγος ὕλη, οὔτε ἡ ὕλη λόγος, ἀλλὰ βρίσκεται παντοῦ ὅπου ἡ ὕλη ὑπάρχει. Εἶναι ἡ ζωὴ τῆς ὕλης καὶ κάθε μεταβολῆς της. Εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς ζωῆς τοῦ παντός.

Ὁ Λόγος ὡς Εἰμαρμένη.— Εἶναι ὁ νόμος ποὺ προσδιορίζει ὅ,τι γίνεται στήν ὕλη, δηλαδή, γιὰ τοὺς στωϊκοὺς, στὸ σύμπαν. Κατὰ τὴν ἑκφραση τοῦ Χρυσίππου, σύμφωνα μὲ τὸ Λόγο «τὰ μὲν γεγόνότα γέγονε, τὰ δὲ γινόμενα γίνεται, τὰ δὲ γενησόμενα γενήσεται».

Ὁ Λόγος εἶναι ὁ καθολικὸς νόμος τῆς ζωῆς. Ὅλα κυβερνῶνται ἀπὸ τὸ Λόγο· ὅλα γίνονται κατ' αὐτόν.

Γι' αὐτὸ ὁ λόγος ὀνομάζεται ἀπὸ τοὺς στωϊκοὺς καὶ εἰμαρμένη (*fatum*). «Εἰμαρμένη ἐστὶν ὁ τοῦ κόσμου λόγος» (Χρῦσιππος ἐν Στοβ. Ἐκλ. I, 79,1 *Arnim II Fragm.* 913). Γι' αὐτὸ καὶ «καθ' εἰμαρμένην τὰ πάντα γίνεσθαι. (Διογ. Λαερτ. VII 149; *Arnim I Fragm.* 175). «Αἰτία ἀνίκητος καὶ ἀκώλυτος καὶ ἄτρεπος» εἶναι ἡ Εἰμαρμένη (Πλουταρχ. Κατὰ στωϊκῶν 47 *Arnim II Fragm.* 997). Ὅλα ὅσα γίνονται εἶναι προδιαγεγραμμένα. Γι' αὐτὸ εἶναι δυνατὴ καὶ ἡ μαντική. Ἡ «ἐπιπλοκή» τῶν αἰτιῶν, ὁ νόμος τῆς αἰτιότητος, εἶναι τέτοιος ὥστε νὰ καλύπτῃ κάθε μεταβολή, κάθε κίνηση καὶ γένεση. (Ζήνων εἰς *Arnim I Fragm.* 98). Μιὰ ἀπόλυτη νομοτέλεια κυβερνᾷ τὸν κόσμον. Ποτέ τόσο καθαρὰ καὶ ἔντονα δὲν εἶχε διατυπωθῆ ἡ ἀπόλυτη ἀρχὴ τῆς φυσικῆς νομοτέλειας στὸν ἀρχαῖο κόσμον.

Ὁ σπερματικὸς Λόγος.— Λόγος ὅμως δὲν εἶναι μόνον ἡ αἰτιότητα ὡς κατηγορία τῆς γνώσης τῶν αἰσθητῶν εἶναι καὶ δύναμις ἐνεργὸς, πού ὑπάρχει παντοῦ καὶ πού γεννᾷ τὸν κόσμον. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ Λόγος ὀνομάζεται ἀπὸ τοὺς στωϊκοὺς καὶ «σπερματικὸς λόγος» τοῦ κόσμου. (*Arnim II Fragm.* 580, Διογ. Λαερτ. VII 135). Εἶναι τὸ σπέρμα πού γονιμοποιεῖ· «Τοὺς σπερματικοὺς λόγους ἡ ὕλη παραδεξαμένη ἔχει ἐν ἑαυτῇ». (Χρῦσιππος ἐν *Arnim II Fragm.* 1074).

Ἀλλὰ ὁ λόγος δὲν ζῆ μόνο μέσα στὴν ὕλη. Σὰν τὸ πλατωνικὸ ἀγαθὸ γονιμοποιεῖ καὶ τὸν ἀντικειμενικὸ ἀλλὰ καὶ τὸν ὑποκειμενικὸ κόσμον, τὴν ὕλη ἀλλὰ καὶ τὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου. Χωρὶς αὐτόν δὲν νοεῖται οὔτε ὕλη ἀλλὰ οὔτε καὶ σκέψη. Εἶναι τὸ ὑπκτο ἀγαθὸ καὶ ἡ ὑπατη δύναμις. Γι' αὐτὸ ταυτίζεται μὲ τὸ Θεό, καὶ δὴ γιὰ τοὺς ἀρχαίους μὲ τὸν ὑπατο Θεό, τὸν Δία. Ὁ Χρῦσιππος λέγει· «Δία εἶναι τὸν ἅπαντα διοικοῦντα λόγον» (*Arnim II Fragm.* 1076), ἀκολουθώντας κατὰ τοῦτο τὸν Ζήνονα, πού συνοψίζει αὐτὲς τὶς σκέψεις περὶ Λόγου λέγοντας: «Ἐν τι εἶναι θεὸν καὶ νοῦν (δηλ. τὸν Λόγον) καὶ εἰμαρμένην καὶ Δία... καὶ ὡσπερ ἐν τῇ γονῇ τὸ σπέρμα περιέχεται οὕτω καὶ τοῦτον σπερματικὸν λόγον ὄντα τοῦ κόσμου» (*Arnim I Fragm.* 102, Διογ. Λαερτ. VII, 135).

Ἡ συνύφανση αὐτῆς λόγου καὶ ὕλης, θεοῦ καὶ ὕλης, δὲν σημαίνει καὶ ταύτιση. Βρισκόμαστε ἀκόμα σὲ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ *deus sive natura* τοῦ Spinoza. Οἱ στωϊκοὶ θεωροῦν πῶς ὑπάρχουν δύο ἀρχές τῶν πάντων, τὸ ποιοῦν καὶ τὸ πάσχον· «τὸ μὲν οὖν πάσχον εἶναι τὴν ἀποιον οὐσίαν, τὴν ὕλην· τὸ δὲ ποιοῦν τὸν ἐν αὐτῇ λόγον, τὸν θεόν. Τοῦ-

τον γὰρ ἀίδιον ὄντα διὰ πάσης αὐτῆς δημιουργεῖν ἕκαστα» (Διογ. Λαερτ. VII 134).

Ἐνῶ ὁμοῦς δὲν ταυτίζεται μὲ τὴν ὕλην ὁ Λόγος, ὁ θεὸς διήκει διὰ τῶν στοιχείων τῆς ὕλης καὶ βρίσκεται ἀναμειγμένος παντοῦ μὲ αὐτήν ('Αλεξ. Ἀφροδ. ἐν *Anim II Fragm* 310 καὶ 475)· καὶ ἐκεῖ λειτουργεῖ δημιουργικά, κοσμογονικά. Αὐτὸς εἶναι ὁ πλάστης τοῦ φυσικοῦ κόσμου μὲ τὴ μίξιν τῶν βασικῶν στοιχείων, ὅπως τὰ παραδέχονται ἀκόμη οἱ στωϊκοί. Αὐτὸς δημιουργεῖ τοὺς φυσικοὺς ὀργανισμούς, τὰ ζῶα, τὰ ἔλλογα ζῶα, τὸν ἄνθρωπο. Καὶ ἔτσι ὁ λόγος ποὺ ὑπάρχει στὸν ἄνθρωπο εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Λόγος τοῦ σύμπαντος.

Καὶ ἀκριβῶς ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ μόνον ἔλλογο ὄν, ἀρμόζει στὴ φύση του νὰ σκέπτεται καὶ νὰ πράττει «κατὰ λόγον». Τὸ «κατὰ φύσιν ζῆν» εἶναι γι' αὐτὸν «τὸ ζῆν κατὰ λόγον, δηλ. τὸ κατὰ λόγον θεωρεῖν καὶ πράττειν.»

II

Ὁ λόγος τῆς πράξης.— Στὸ θεωρητικὸ πεδίο ὁ λόγος εἶχε κιόλας τὴν κυρίαρχη θέσιν καὶ στὰ προηγούμενα μεγάλα φιλοσοφικά συστήματα. Αὐτὸς ὠδηγοῦσε στὴ νόησιν τοῦ ὄντως ὄντος, τῶν ιδεῶν καὶ τοῦ ἀγαθοῦ. Αὐτὸς πάλι ἦταν ἡ ἀρχὴ καὶ τῆς γνώσης καὶ τῆς ὑπαρξῆς των. Ἦταν ὁ ἥλιος τοῦ μύθου τοῦ σπηλαίου.

Στὸ πρακτικὸ ὁμοῦς, τὸ κοινωνικὸ πεδίο, ὁ λόγος εὗρισκε τὴν πληρέστερη πραγματοποίησίν του στὴν πολιτεία. Οἱ νόμοι τῆς ἦταν κατὰ κάποιον τρόπον ὁ ἐνσαρκώμενος Λόγος. Ἡ πολιτεία ἦταν, ὅπως ἀργότερα ἡ Ἐκκλησία, ὁ ἀποκλειστικὸς μεσολαβητὴς τοῦ ἀτόμου πρὸς τὸν Λόγο. Τώρα ποὺ ὁ μεσολαβητὴς αὐτὸς ἔλειψε ἔπρεπε ὁ ἄνθρωπος νὰ συνδεθῆ ἀπ' εὐθείας μὲ τὸ Λόγο. Ἐπρεπε ὁ λόγος νὰ καταλάβῃ τὴν πράξιν του ἄμεσα καὶ ἔπρεπε σύμφωνα μὲ αὐτὸν νὰ ζῆ. Νὰ ζῆ καὶ νὰ δρᾷ κατὰ λόγον, μέσα στὴν κοινωνία, μέσα στὴν πολιτεία.

Ἐπειδὴ ὁμοῦς ὁ Λόγος εἶναι καὶ λόγος τοῦ σύμπαντος, λόγος ὅλου τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, λόγος τῆς φύσεως, ἡ δημιουργικὴ καὶ κινουῦσα δύναμὴ τῆς, καὶ κατὰ φύσιν εἶναι μόνον ὅ,τι εἶναι καὶ κατὰ λόγον, γι' αὐτὸ καὶ τὸ κοινωνικῶς πράττειν, τὸ πολιτεύεσθαι, πρέπει νὰ ταυτισθῆ μὲ τὸ κατὰ φύσιν ζῆν.

Τὸ ἐνστικτὸ τῆς αὐτοσυντηρήσεως.— Ὁ ταυτισμὸς αὐτὸς τῆς κοινωνικῆς δεοντολογίας καὶ τῆς κατὰ φύσιν καὶ κατὰ λόγον ζωῆς ἐξεργεῖται ἀπὸ τοὺς στωϊκοὺς σὲ ὀλόκληρο τὸν ὀργανικὸν κόσμον καὶ εἰδικώτερα καὶ στὸν ἄνθρωπον μὲ τὸ ἐνστικτὸ τῆς αὐτοσυντηρήσεως.

Τὸ ἐνστικτο αὐτὸ εἶναι μιὰ ἔκφραση τοῦ λόγου μέσα σὲ ὅλα τὰ ὄργανικά ὄντα, ἄρα καὶ μέσα στὸν ἄνθρωπο. Γιὰ νὰ συντηρηθῆ πρέπει νὰ συμμορφωθῆ μὲ τοὺς φυσικοὺς νόμους, νὰ προσαρμοσθῆ στὴν οὐσίαν τους καὶ ἔτσι νὰ φθάσῃ στὸ κατὰ φύσιν ζῆν. Αὐτὸ τὸ κατὰ φύσιν εἶναι καὶ ὁ λόγος. Γι' αὐτὸ «τῷ λογικῷ ζῳῷ ἢ αὐτῇ πράξις κατὰ φύσιν ἐστὶ καὶ κατὰ λόγον» (Μαρκ. Αὐρ. Ζ'. ια'). Γιὰ τὸ μόνον λογικὸ πού ἔχει νὰ κἀνῃ καὶ ὁ ἄνθρωπος γιὰ νὰ συντηρηθῆ εἶναι νὰ μὴν παρεκκλίνῃ ἀπὸ τὴ φύση του.

Ταυτότητα ὄντος καὶ δέοντος.— Αὐτὸ λοιπὸν τὸ κατὰ φύσιν ἢ κατὰ λόγον ζῆν στάθηκε τὸ βασικὸ καὶ τὸ κατηγορικὸ ἠθικὸ πρόσταγμα τῶν στωϊκῶν. Πρέπει ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ νὰ ὑπογραμμισθῆ ὅτι τὸ ὄν καὶ τὸ δέον δὲν ξεχωρίζονται σαφῶς στοὺς στωϊκοὺς. Δὲν ὑποστηρίζουν μόνον πῶς ἀπόλυτος φυσικὸς νόμος, ἢ Εἰμαρμένη καθορίζει τὰ πάντα καὶ τίποτε δὲν μπορεῖ νὰ ξεφύγῃ ἀπὸ αὐτήν. Ὑποστηρίζουν πῶς αὐτὸ πού γίνεται κατὰ νόμον καὶ κατὰ φύσιν, αὐτὸ καὶ πρέπει νὰ γίνεται. Ἀποτελεῖ τοῦτο καὶ ἐπιταγὴ τοῦ λόγου γιὰ τὴν πράξη τοῦ ἔλλογου ὄντος. Αὐτό, πού κατὰ φύσιν κατ' ἀνάγκην θὰ γίνῃ, αὐτὸ καὶ πρέπει νὰ θέλωμε νὰ πράξωμε. «Μὴ ζήτηί τὰ γινόμενα γίνεσθαι ὡς θέλεις, ἀλλὰ θέλε τὰ γινόμενα ὡς γίνεται καὶ εὐροήσεις». (Ἐπικτ. Ἐγχειρ. η').

Ὁ ταυτισμὸς αὐτὸς εἶναι φανερό πῶς ὀδηγεῖ σὲ ἓναν παραλληλισμὸ ὄντος καὶ δέοντος, μὲ ὅλες τὶς ἀδυναμίες αὐτῆς τῆς θέσης, ὅσο καὶ ἂν πάντα μιὰ τέτοια θέση ἀνταποκρίνεται σὲ ἓνα βαθύτατο αἶτημα τοῦ πνεύματος γιὰ ἐνότητα. Οἱ ἀδυναμίες αὐτὲς ἐμφανίζονται ἀμέσως ὅταν οἱ στωϊκοί, γιὰ νὰ ὀλοκληρώσουν τὴν κοινωνικὴ τους φιλοσοφία, ἀναγκάζονται νὰ παραδεχθοῦν, ὅτι μέσα στὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου, πού θὰ ἔπρεπε νὰ πράττῃ κατὰ λόγον, ὑψώνονται ἐμπόδια πού τὸν ὠθοῦν νὰ πράττῃ παρὰ φύσιν.

III

Πάθος καὶ λόγος.— Ἐνῷ ἡ φύση εἶναι λόγος καὶ ὁ φυσικὸς νόμος τοῦ πράττειν κατὰ φύσιν καὶ κατὰ λόγον εἶναι ἀνεξάιρετος, ἐν τούτοις, μέσα στὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου, ὑπάρχουν καὶ στοιχεῖα, πού χωρὶς νὰ εἶναι ἔξω ἀπὸ τὸ σύμπαν εἶναι ὅμως ἔξω ἀπὸ τὸ ἔλλογο τῆς ἀνθρώπινης φύσης. Ὑπάρχουν παράγοντες μέσα στὸν ἄνθρωπο πού δροῦν καὶ ἐπηρεάζουν καὶ θραύουν, οὕτως εἰπεῖν, τὴν ἀναγκαιότητα τῆς φύσης. Ἡ συνείδηση τοῦ ἔλλογου ὄντος ἀποτελεῖ σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο σὰν μιὰν ἀνεξήγητην ἐξαίρεση, πού μπορεῖ νὰ κινηθῆ μὲ αὐθαιρεσία, δηλαδὴ νὰ ἀποφασίσῃ καὶ κάτι ἀντίθετο

πρὸς τὴ φύση, ἐπηρεασμένο ἀπὸ ἄλογα στοιχεῖα ποῦ ἐπενεργοῦν μέσα του. Καὶ αὐτὰ τὰ στοιχεῖα εἶναι τὰ πάθη.

Τὸ ἡγεμονικόν.— Τὰ πάθη εἶναι παρὰ λόγον ἄρα καὶ παρὰ φύσιν. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει καθῆκον νὰ ἀντισταθῇ σὲ αὐτὰ καὶ γι' αὐτὸν τὸ σκοπὸ διαθέτει μιὰ κυρίαρχη μέσα του δύναμη, τὸ «ἡγεμονικόν». Αὐτὴ μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ ἐπιβάλη τὶς ἐπιταγὰς τοῦ λόγου καὶ νὰ ἀντισταθῇ σὲ κάθε πίεση τῶν παθῶν. Μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ τὸν ἐλευθερώσῃ ἀπὸ τὸ βᾶρος κάθε στοιχείου ποῦ δὲν εἶναι Λόγος, κάθε ἐπομένως αἰσθητοῦ. Ἐτσι ἡ καταπολέμηση ἀκριβῶς τοῦ αἰσθητοῦ, ἐκείνου ποῦ συνήθως θεωρεῖται φυσικό, ἐμφανίζεται στοὺς στωϊκοὺς ὡς τὸ κατὰ φύσιν, καὶ παρὰ φύσιν εἶναι ὅ,τι συνήθως θεωρεῖται φυσικό, διότι εἶναι προϊόν τῶν αἰσθήσεων.

Μὲ τὴν καταπολέμηση τῶν παθῶν καὶ τὴν κατεύθυνση τῆς πράξης μόνον ἀπὸ τὸ ἡγεμονικὸ φθάνει ἡ ἀνθρώπινη συνείδηση στὴν ἐλευθερία ἀπὸ κάθε πάθος, ἀπὸ κάθε τι ποῦ προέρχεται ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις. Φθάνει στὴν ἀπάθεια καὶ τὴν αὐτάρκεια. «Διὰ τοῦτο ἀκρόπολις ἐστὶν ἡ ἐλευθέρη παθῶν διάνοια. Οὐδὲν γὰρ ἰσχυρότερον ἔχει ἄνθρωπος» λέει ὁ Μάρκος Αὐρήλιος (8, 48) ἀκολουθώντας τὸν Ζήνωνα ποῦ ἔλεγε: «ἀνένδοτος γὰρ καὶ ἀήττητος ψυχὴ, ἣν ὀρθὸς λόγος δόγμασιν παγίοις ἐνεύρωσε». (*Arnim I Fragm. 218*).

Κατηγορίες παθῶν.— Ὁ Ζήνων κατονομάζει τέσσερες κατηγορίες παθῶν· τὰ πάθη πρῶτα ποῦ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἡδονὴ δηλ. τὰ πάθη ποῦ γεννιῶνται ἀπὸ κάτι καλὸ ποῦ κατέχομε καὶ θέλομε νὰ διατηρήσωμε, γιὰ νὰ τὸ ἀπολαύσωμε. Δεύτερον· τὰ πάθη «τὰ ἐκ τῆς ἐπιθυμίας». Αὐτὰ εἶναι πάθη ποῦ γεννιῶνται ἀπὸ κάτι καλὸ ποῦ δὲν κατέχομε, ἀλλὰ ποῦ ἐπιδιώκομε νὰ τὸ πετύχωμε, ποῦ τὸ ἐπιθυμοῦμε. Τρίτον εἶναι τὰ πάθη «τὰ ἐκ τῆς λύπης», δηλ. τὰ πάθη ποῦ γεννιῶνται ἀπὸ κάτι κακὸ παρὸν ποῦ ὑφιστάμεθα· καὶ τελευταῖα τὰ πάθη «τὰ ἐκ τοῦ φόβου», αὐτὰ ποῦ γεννιῶνται ἀπὸ κάτι κακὸ ποῦ δὲν εἶναι παρὸν, ἀλλὰ ποῦ τὸ περιμένομε καὶ τὸ φοβόμαστε.

Καὶ τὰ πιὸ ἐξευγενισμένα στοιχεῖα τῆς ψυχῆς μας, οἱ πιὸ ἐξευγενισμένες ἐπιθυμίες, οἱ πιὸ λεπτές αἰσθητικὲς ἀπολαύσεις, σωματικὲς ἢ ψυχικὲς, ὅλα, εἶναι πάθη γιὰ τοὺς στωϊκοὺς. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὶς λύπες καὶ τοὺς φόβους, εἴτε προέρχονται ἀπὸ σωματικὸ πόνο, εἴτε ἀπὸ ψυχικὴν ἀγωνία.

Τὰ πάθη μποροῦν νὰ κυριαρχήσουν τὴν ψυχὴ καὶ νὰ τὴν ὑποτάξουν, νὰ τὴν κάνουν νὰ ἐνεργήσῃ παρὰ λόγον. Ἀλλὰ ἡ ζωὴ εἶναι λόγος, θεῖος λόγος· καὶ, ἐπομένως, ὅλα αὐτὰ τὰ πάθη ποῦ μᾶς κάνουν νὰ ἀπειθοῦμε στὸν λόγο εἶναι κακὰ καὶ ὀδηγοῦν τελικὰ στὴ

δυστυχία. Γιατί όλα αυτά που ονομάζουμε ήδονές και επιθυμίες εξαρτώνται από αντικείμενα που είναι έξω από μᾶς, που μπορεί κάθε στιγμή νὰ τὰ χάσωμε, που δὲν τὰ ὀρίζομε· τὰ ὀρίζουν ἄλλοι καὶ ἡ τύχη. Ἔτσι κάθε στιγμή μπορεί νὰ τὰ χάσωμε καὶ τότε εἴμαστε δυστυχισμένοι. Καὶ δὲν εἴμαστε μόνον δυστυχισμένοι, αὐτὸ εἶναι τὸ λιγώτερο σημαντικό, καταστρέφεται ἐξ αἰτίας των συγχρόνως καὶ ἡ ἐσωτερικὴ ἰσορροπία τῆς ψυχῆς, χαλάει ἡ εὐπρέπεια τοῦ οἴκου μας. Ἀλλὰ κάτι χειρότερο ἀκόμη συμβαίνει ὅταν ἀγωνιζόμαστε νὰ διατηρήσωμε αὐτὰ που ποθοῦμε· ἐρχόμαστε σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ φυσικὴ πορεία τῶν πραγμάτων· πᾶμε νὰ χαλάσωμε πιά ὄχι τοῦ οἴκου μας· τὴν εὐπρέπεια, ἀλλὰ τὴν εὐταξία τοῦ σύμπαντος. Πᾶμε νὰ παραβιάσωμε αὐτὸ που εἶναι κατὰ φύσιν καὶ κατὰ λόγον.

Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὶς λύπες καὶ γιὰ τοὺς φόβους. Ἀποτέλεσμα καὶ ἐκεῖ εἶναι πάντοτε ἡ δυστυχία, ἡ ἀποσύνθεση τῆς ψυχῆς καὶ ἡ σύγκρουση μὲ τοὺς ἔνθεους νόμους τῆς ζωῆς.

Οὔτε ὁ πόνος, που εἶναι πάθος ἐπιτρέπεται νὰ ἐπηρεάζῃ τὸν ἄνθρωπο, οὔτε ἡ ἡδονὴ που καὶ αὐτὴ εἶναι πάθος· οὔτε τὸ πρῶτο εἶναι κακό, οὔτε καλὸ ἡ δεύτηρη. Ὁ κατὰ λόγον ζῶν στέκεται ἀτάραχος ἐπάνω ἀπὸ αὐτὰ τὰ δύο καὶ ἀρκεῖται σὲ αὐτὸ που κανεὶς δὲν μπορεί νὰ τοῦ ἀφαιρέσῃ, στὴν ἐξουσία που ἔχει νὰ ρυθμίζῃ μὲ τὸ ἡγεμονικὸ του ἐλεύθερα τὴ στάση του ἀπέναντι στὴ ζωῆ.

Ἡ στωϊκὴ ἀρετὴ.— Αὐτὴ ἡ κυριαρχία ἐπάνω στὰ πάθη εἶναι, ὅπως γιὰ τοὺς κυνικοὺς ἔτσι καὶ γιὰ τοὺς στωϊκοὺς, ἡ ἀρετὴ. Εἶναι γι' αὐτὸ ἡ ἀρετὴ τὸ μόνον ἀληθινὸ ἀγαθόν. Ὅλα τὰ ἄλλα πρέπει νὰ εἶναι γιὰ τὸν ἄνθρωπο ἀδιάφορα. Ἀκόμη καὶ ἡ ζωὴ εἶναι κάτι ἀδιάφορο· γι' αὐτό, ὑπὸ ὠρισμένους ὄρους, ἐπιδοκιμάζανε μερικοὶ στωϊκοὶ καὶ τὴν αὐτοκτονία.

Ἐν τούτοις καὶ σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο προβαίνουν σὲ διακρίσεις που καθιστοῦν τὴ θεωρία τους πιά ἐφαρμόσιμη. Καὶ ἂν ἀκόμη πρέπει ὅλα τὰ ἐξωτερικὰ ἀγαθὰ, ὅλα δηλαδὴ ἐκτὸς τῆς ἀρετῆς νὰ εἶναι ἀδιάφορα γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ἐν τούτοις οἱ στωϊκοὶ τὰ διακρίνουν σὲ «προηγμένα» καὶ «ἀποπροηγμένα», σὲ ἀγαθὰ που προάγουν καὶ σὲ ἄλλα που ἀνακόπτουν τὴν ἐνάρετη πράξιν. Ἡ διάκριση αὐτὴ, ἐνῶ ἀπαμβλύνη τὴν ἀγεφύρωτη ἀντίθεση ἀρετῆς καὶ ἐγκοσμίων ἀγαθῶν, διαφυλάσσει ἀπόλυτα τὴν ἀρχή, ὅτι μόνον ἡ ἀρετὴ, ἀπαλλάσσοντας τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὸ βᾶρος τῆς ὕλης, τὸν τοποθετεῖ ἐκεῖ ὅπου κατὰ φύσιν ἀνήκει, στὴ σφαῖρα τοῦ Λόγου· ἐκεῖ, ὅπου ζεῖ κυρίαρχος καὶ ἐλεύθερος. Γιατὶ τὸ κατὰ φύσιν ζῆν εἶναι ταυτόσημο μὲ τὸ κατ' ἐλευθερίαν ζῆν. Καὶ εἶναι ἐλεύθερος μόνον ὅποιος ζῆ κατὰ λόγον. Ἐλεύθερος ὅπως οἱ θεοί. Καὶ ὅπως οἱ στωϊκοὶ ταυτίζουν τὸ Λόγον

τοῦ σύμπαντος μετὰ τὸν Δία, ἔτσι καὶ ὁ κατὰ λόγον ἢ κατὰ φύσιν ζῶν ἄνθρωπος ταυτίζεται μετὰ θεοῦ.

Καὶ θὰ μπορούσε μάλιστα νὰ υποστηρίξη κανεὶς μαζὶ μετὰ τοὺς στωϊκοὺς πῶς, κατὰ τὸ σημεῖον αὐτό, ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀξιώτερος καὶ ἀπὸ τοὺς θεοὺς, γιὰτὶ οἱ θεοὶ ἀπὸ τῆ φύσιν τους ἀναγκαστικὰ πράττουν κατὰ λόγον, ἐνῶ οἱ ἄνθρωποι, ἔχοντας τὴν δυνατὸτητα νὰ πράττουν καὶ παρὰ λόγον, ὅταν κατὰ λόγον ἐνεργοῦν τὸ πράττουν, ὄχι ἀναγκαστικὰ, ἀλλὰ ἐκούσια, χάρις στὴ δύναμιν ποὺ διαθέτει τὸ ἡγεμονικὸ τῆς ψυχῆς των «Μόνῳ τῷ λογικῷ ζῳῷ δέδοται τὸ ἐπεσθαι ἐκουσίως τοῖς γινόμενοις». (Μαρκ. Αὐρ., Χ, 28). Καὶ ἔτσι κατορθώνουν νὰ εἶναι πάντα πηγὴ ἐνέργειας καὶ ποτὲ ἐνεργούμενα.

Εἶναι ἀνάγκη νὰ υπογραμμισθῇ, πῶς πρῶτοι οἱ στωϊκοὶ ταυτίζουν, κατὰ τρόπον τόσον ἀπόλυτον, τὴν εὐδαιμονία μετὰ τὴν ἀρετὴ. Καὶ ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης γιὰ τὴν ἐπίτευξιν τῆς εὐδαιμονίας ὡς πρῶτον ὄρον θέτουν τὴν ἀρετὴ. Χωρὶς ἀρετὴ καὶ γι' αὐτοὺς δὲν μπορεί νὰ ὑπάρξῃ εὐδαιμονία. Ἀλλὰ μαζὶ μετὰ τὴν ἀρετὴ πρέπει νὰ συντρέξουν καὶ ἄλλοι ὄροι, ἐξωτερικοὶ, ποὺ δὲν ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν πράττοντα· καὶ οἱ ὄροι αὗτοι ἔχουν τὴ δύναμιν νὰ ματαιώσουν τὴν πορεία του πρὸς τὴν εὐδαιμονία. Μπορεῖ τούτῃ ἡ θέσις νὰ εἶναι πλησιέστερη στὰ πράγματα. Κανεὶς ὅμως δὲν μπορεί νὰ μὴ συγκινηθῇ ἀπὸ τὸ ὕψος τῆς θέσεως τῶν στωϊκῶν.

IV

Καθῆκον καὶ κατορθῶμα.— Ἡ κατὰ φύσιν στάσις καὶ πράξις ἀποτελεῖ ὄχι ἀνάγκη ἀλλὰ καθῆκον γιὰ τὸν ἄνθρωπον. Ἡ ζωὴ του, ἂν θέλῃ νὰ εἶναι ἐνάρετος, δὲν μπορεί παρὰ νὰ εἶναι μιὰ ἀδιάκοπη ἐκπλήρωσις τοῦ καθήκοντος. Καὶ δὲν ἀξιῶναι ἡ Στοὰ ἀπλῶς τὴν συμμόρφωσιν σὲ ὅ,τι ὑπογορεύει ὁ λόγος· ἀξιῶναι καὶ τὴν «ἀπὸ διαθέσεως» ἐκπλήρωσιν τοῦ καθήκοντος. Ἡ πράξις δὲν κρίνεται ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴν τῆς μόνον πλευρά. Εἶναι ὀλοκληρωμένη ἡ ἠθικὴ πράξις μόνο ὅταν καὶ τὸ ἐσωτερικὸ στοιχεῖον, ἡ προαίρεσις, ἡ ἐνσυνείδητη ἀπόφασιν εἶναι σύμφωνη μετὰ τὴν ἐπιταγὴν τοῦ λόγου. Ἐτσι βλέπομε πῶς οἱ στωϊκοὶ διακρίνουν τὴν ἀπλῆν ἐκπλήρωσιν τοῦ καθήκοντος ἀπὸ τὴν ἐνσυνείδητη καὶ ἐξ ἀγαθῆς προαιρέσεως ἐκπλήρωσιν, ποὺ μόνη ἀποτελεῖ μιὰν ὀλοκληρωμένην ἠθικὴν πράξιν. Αὐτὴ τὴν ὀνομάζουν, γιὰ νὰ τὴν διακρίνουν ἀπὸ ὅλες τὰς ἄλλας, κατορθῶμα. «Τῶν δὲ καθηκόντων τὰ μὲν εἶναι φασὶ τέλεια, ἀ καὶ κατορθῶματα λέγεσθαι». Συμπίπτει ἡ διάκρισις αὐτὴ μετὰ τὴν διάκρισιν μεταξὺ νομιμότητος καὶ ἠθικότητος ποὺ διατυπώνει ὁ Καντ στὴν Κριτικὴ

τοῦ Πρακτικοῦ Λόγου, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν χριστιανικὴν γενικῶς ἀντίληψιν περὶ ἠθικῆς.

Σύγκριση με κυνικούς.— Αὐτὲς οἱ σκέψεις ἀποτελοῦν τὸν πυρῆνα τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας τῶν στωϊκῶν. Τὴν ἀκαμψία, τὴν σκληρότητα καὶ κάποτε τὴν ὑπεροψία τῶν θέσεων αὐτῶν τὴν ἀντιλοῦν οἱ στωϊκοὶ ἀπὸ τοὺς προδρόμους των τοὺς κυνικούς, ποὺ πρῶτοι δίδαξαν, πὼς ἡ λύτρωση ἀπὸ κάθε παρὰ φύσιν ἀνάγκη, ἀπὸ κάθε ἐπιθυμία, ποὺ δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ μᾶς μόνον, γιὰ νὰ τὴν ἱκανοποιήσωμε, εἶναι ἡ μόνη ἀρετὴ καὶ ὁδηγεῖ στὴν εὐδαιμονία. Στὸ τί ὅμως εἶναι κατὰ φύσιν, μιὰ οὐσιώδης διαφορὰ χωρίζει τοὺς κυνικούς ἀπὸ τοὺς στωϊκούς. Ἡ ἱκανοποίηση τῶν ζωϊκῶν ἐνστικτων ὅταν συντελεῖται, χωρὶς ὅσα σὲ αὐτὴν ἔχει προσθέσει ὁ πολιτισμός, εἶναι κατὰ φύσιν γιὰ τοὺς κυνικούς. Εἶναι κατὰ φύσιν γιὰ τὸν ἄνθρωπον νὰ ζῆ ὅπως τὸ ζῶο ποὺ ἱκανοποιεῖ τὰ ἐνστικτά του. Αὐτὴ ἡ ἀποψη ποὺ προσδίδει τὴν ὠμότητα στὴ ζωὴ καὶ στὴ θεωρία τῶν κυνικῶν, δὲν ὑπάρχει στοὺς στωϊκούς. Γι' αὐτοὺς δὲν ἰσχύει ἡ σύμπτωση αὐτὴ μεταξὺ τῆς ἱκανοποίησης τῶν ζωϊκῶν ἐνστικτων καὶ τῆς κατὰ φύσιν ζωῆς.

V

"Ατομο καὶ κόσμος.— Οἱ ἄνθρωποι ποὺ διαμορφώνουν τὴ ζωὴ τους σύμφωνα με τὶς ἀρχές αὐτές, ποὺ ζοῦν κατὰ φύσιν ἢ κατὰ λόγον εἶναι οἱ «σπουδαῖοι». Αὐτοὶ εἶναι καὶ οἱ λίγοι. Οἱ πολλοὶ εἶναι οἱ «μωροὶ» καὶ οἱ «φαῦλοι». Ὁ σπουδαῖος εἶναι ὁ ἰδανικὸς τύπος τοῦ ἀνθρώπου ποὺ διαμόρφωσε ἡ στωϊκὴ σκέψη, ὅπως ὁ βασιλικὸς ἀνὴρ εἶναι ὁ ἰδανικὸς τύπος ποὺ δημιούργησε ὁ Πλάτων. Στὸν κόσμον, ὅπου πιά χαλαρώθηκαν οἱ ποικίλοι στενοὶ δεσμοὶ ποὺ δέναν τὸ ἄτομον με τὴν πολιτεία, ὁ ἄνθρωπος μόνος πιά ἔπρεπε νὰ ἀντλήσῃ ἀπὸ μέσα του δυνάμεις γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὴ ζωὴ. Ὁ ἴδιος ἔπρεπε νὰ ἡγεμονεύῃ τοῦ ἑαυτοῦ του, νὰ καταστέλλῃ τὰ πάθη του καὶ νὰ ὑπερνικᾷ, ὅσα ἀπ' ἐξω τὸν χτυπούσανε δεινά, ἀτάραχος καὶ ἀπαθής. Γύρω του, μιὰ ποὺ ἡ πολιτεία δὲν σήμαινε σχεδὸν τίποτε, ἀπόμειναν δύο δυνατοὶ δεσμοί: ὁ δεσμὸς τῆς προσωπικῆς φιλίας καὶ ὁ δεσμὸς με ὅλα τὰ ἔλλογα ὄντα, ἡ ἐνότητα ὅλων τῶν ἀνθρώπων μέσα στὸν παγκόσμιον Λόγον. Ἡ φιλία, ποὺ πάντα τέτοια ὑψηλὴ θέσιν κατεῖχε στὸν ἀρχαῖον ἑλληνικὸν κόσμον, ποὺ τόσο θαυμαστὰ σκιαγραφήθηκε ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη (*Ἠθικὰ Νικ. Θ'*. 1, 1155 β α κ. ε.) ἐξαίρεται, ὅπως ἴσως ποτὲ πρὶν, τώρα ποὺ ὅλοι οἱ ἄλλοι κοινωνικοὶ δεσμοὶ καταρρέανε. Ἀπὸ τὸν προσωπικότατον αὐτὸν δεσμὸν οἱ στωϊκοὶ πηδοῦ-

σαν άμέσως στόν καθολικό δεσμό όλων τῶν ανθρώπων. Καμμιά διάκριση μεταξύ των δέν μπορεί νά υπερισχύση αὐτοῦ τοῦ δεσμοῦ, οὔτε ἡ διάκριση μεταξύ Ἑλλήνων καί βαρβάρων, άλλοτε καθιερωμένη στόν ἑλληνικό κόσμο, οὔτε ἡ διάκριση ἐλευθέρων καί δούλων, πού ἀκόμη κοί ὁ Ἄριστοτέλης τήν παραδεχότανε. (Πολ. 1253 b, 15).

Οἱ κυνικοί εἶχαν κιόλας διδάξει πῶς «μόνην ὀρθήν πολιτείαν εἶναι τήν ἐν κόσμῳ»· ἀλλά οἱ στωϊκοί καί βάθυναν αὐτή τή σκέψη τῆς παγκόσμιας πολιτείας καί τή θεμελίωσαν στόν παγκόσμιο Λόγο, αὐτόν πού καί τὸ Σύμπαν κυβερνᾷ καί πού πάλι ἐμφανίζεται στή συνείδηση κάθε ἀνθρώπου ὡς ἡ δύναμη ἐκείνη πού μπορεί νά τόν καταστήσῃ δυνατώτερον ἀπό τίς ἀντιξοότητες καί τὰ πάθη, ὅταν ἀπό αὐτήν πληρωθῇ τὸ ἡγεμονικό του.

Ἄτομο καί πολιτεία.— Δέν ἀρνεῖται ὁ στωϊκός πῶς καί ἀπέναντι τῆς πολιτείας του ἔχει καθήκοντα ὁ ἄνθρωπος, γιατί εἶναι φύσει πολιτικόν ζῶον (Στοβ. Ἐκλ. II 226)· καί ὅ,τι εἶναι κατὰ φύσιν, γιά τόν στωϊκό εἶναι καί δέον, εἶναι καθῆκον. Ἄλλὰ ὅλη αὐτή ἡ πολιτική λειτουργία βρίσκεται στήν περιφέρεια τῆς οὐσιαστικῆς ζωῆς τοῦ ἀτόμου. Δέν ἀγνοεῖται ἀπό τοὺς στωϊκοὺς τὸ πρόβλημα τῆς πολιτείας. Δέν εἶναι λίγα τὰ ἔργα στωϊκῶν πού πραγματεύονται θέματα σχετιζόμενα μέ τοὺς σκοποὺς καί τή λειτουργία τῆς πολιτείας. Ὁ ἰδρυτής τῆς σχολῆς, ὁ Ζήνων ἀσχολήθηκε μέ θέματα πολιτικῆς φιλοσοφίας. Τὸ ἔργο του, πού πραγματευόταν, κατ' ἀναλογίαν πρὸς τόν Πλάτωνα καί τόν Ἄριστοτέλη, τῆ δικῆ του ἰδανική πολιτεία, δέν διασώθηκε. Μποροῦμε μόνο νά συναγάγωμε ἀπό μεταγενέστερες πηγές, πῶς θεωροῦσε ὡς ἄριστη πολιτεία, μιᾶ μικτὴ πολιτεία «ἐκ τε δημοκρατίας καί βασιλείας καί ἀριστοκρατίας». (Διογ. Λαερτ. VII, 1, § 131). Πάντως ὅμως τὸ πολιτειακὸ πρόβλημα εἶναι ἔξω ἀπὸ τὸ κέντρο τοῦ ἐνδιαφέροντος ἐνός στωϊκοῦ φιλοσόφου. Ἀποδίδει καί ὀφείλει νά ἀποδίδῃ ὁ ἄνθρωπος τὰ τοῦ Καίσαρος τῷ Καίσαρι, ἀλλὰ ἡ ἀληθινὴ ζωὴ του βρίσκεται στή φιλία τῶν ὀλίγων ἐκλεκτῶν καί στήν ἀναγνώριση τῆς ἐνότητας τοῦ σύμπαντος μέσα στὸ Λόγο, μέσα στὸ Θεό.

Τὸ φυσικὸ δίκαιο.— Ἀπὸ αὐτὸ τὸ αἰώνιο κέντρο ἐκπορεύονται ὅλοι οἱ νόμοι καί τῆς φύσεως καί τῶν ἀνθρώπων. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ ζῆν κατὰ φύσιν ἀπορρέει καί τὸ φύσει δίκαιον, πού ἰσχύει γιά πάντα καί γιά ὅλους τοὺς ἀνθρώπους καί πού συγκροτεῖ καί τὴν παγκόσμια πολιτεία μέσα στήν ὁποία οἱ ἐπὶ μέρους πολιτεῖες εἶναι ὅπως τὰ σπίτια μιᾶς πόλεως. Ἔτσι βλέπουν οἱ στωϊκοὶ τὸν ἄνθρωπο, «πολίτην ὄντα πόλεως τῆς ἀνωτάτης, ἧς αἱ λοιπαὶ πόλεις, ὡσπερ οἰκίαι εἰσὶ». (Μαρκ. Αἰδρ. 3, 11).

Ἡ θεωρία τοῦ φυσικοῦ δικαίου, καθὼς εἶχε διαδοθῆ τὴν ἐποχὴ ἀκριβῶς πού καὶ ἄλλα ποικίλα αἷτια ὠδηγούσανε πρὸς νέους θεσμούς καὶ πρὸς ἀλλοιώσεις τῶν καθιερωμένων τρόπων τῆς νομικῆς σκέψης, ἐπηρέασε σοβαρὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου, δηλ. τοῦ δικαίου πού τότε ἀποκτοῦσε οἰκουμενικὸ κῦρος.

Κοινωνικὸ χρέος καὶ ἄτομο.— Ἡ πίστη στὴν κοινωνία τοῦ Λόγου, στὴν πανανθρώπινη κοινωνία, δείχνει πόσο βαθιὰ ἦταν στοὺς στωϊκοὺς ριζωμένο τὸ αἶσθημα τοῦ ἀληθινοῦ κοινωνικοῦ χρέους, ἀλλὰ δείχνει σύγχρονα πόσον ἔξω ἀπὸ τὴ γραμμὴ πού χάραζε αὐτὸ τὸ χρέος βρίσκονταν οἱ δοσοληψίες μὲ τὴν καθημερινότητα τῶν κοινωνικῶν συναλλαγῶν, μὲ τὰ πάθη πού ἀπὸ αὐτὲς ἀναπτύσσονται. Δείχνει ἀκόμη πόσον ὁ στωϊκός, καὶ ὅταν ἡ τύχη τὸν ρίχνη μέσα στὴν τύρβη τῶν κοινωνικῶν ἀνταγωνισμῶν, μένει μόνος καὶ ἀπροσάρμοστος στὴν ὑπερήφανη ἀριστοκρατικότητά τοῦ ἤθους του.

Καὶ ὅσο ἀκόμη μπορεῖ νὰ ἐκπληρώσῃ τὸ χρέος του πρὸς τὴν πολιτεία, διασώζοντας τὴν ἐσωτερικὴ του καθαρότητα, ὁ στωϊκός, θὰ ἀγωνισθῆ νὰ τὸ ἐκπληρώσῃ. "Ὅταν ὅμως βρεθῆ στὸ δίλημμα νὰ θυσιάσῃ τὴν ἐλευθερία τῆς διάνοιάς του καὶ τὴν ἀρετὴ του, γιὰ νὰ μπορέσῃ νὰ προσφέρῃ κάτι στὸν γύρω του κόσμο, τότε ἡ λύση γιὰ τὸν στωϊκὸ εἶναι ἡ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὶς μάταιες προσπάθειες καὶ ἡ στροφὴ πρὸς τὴν ἀξιώτερη προσπάθεια νὰ διασώσῃ τὴν ἀταραξία του. Ἡ καθηκοντολογία ἀπέναντι τῆς κοινωνίας, πού ἀναμφισβήτητα βρίσκεται καὶ στὸν Ζήνωνα, καὶ στὸν Χρῦσιππο, πρὸ παντὸς ὅμως στοὺς μεταγενέστερους στωϊκοὺς καὶ ἰδίως τοὺς στωϊκὰ ἐπηρεασμένους φιλοσόφους τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς (*Κικέρων Tusculana II § 72*). ποτὲ δὲν ὑπερισχύει τοῦ ἀνώτατου σκοποῦ τοῦ ἀνθρώπου, τῆς ἀταραξίας. Καὶ ὅσονδῆποτε καὶ ἂν θέλωμε καὶ πρέπει νὰ θέλωμε νὰ συνδυάζεται ἡ ἀταραξία μὲ τὴν κοινωνικὴ δράση, εἶναι βέβαιο πὼς μέσα στὸν κόσμο τῆς σχετικότητας τὰ δύο τοῦτα στοιχεῖα θὰ συγκρουσθοῦν καὶ ὁ στωϊκός θὰ προτιμήσῃ τότε τὴ μόνωση καὶ τὴν ἀπόσταση, πού ἐξασφαλίζουν τὴν ἀταραξία. Τὸ ὕπατο ἔργο τοῦ σπουδαίου μένει ἔτσι, ἡ καλλιέργεια τοῦ ἑαυτοῦ του, ἡ ἐλευθερία ἀπὸ τὰ πάθη καὶ ἀπὸ ὅ,τι τὰ προκαλεῖ. «Ἐνδον βλέπε, ἐνδον ἡ πηγὴ τοῦ ἀγαθοῦ καὶ αἰεὶ ἀναβλύειν δυναμένη, ἐὰν αἰεὶ σκάπτῃς» (*Μαρκ. Αὐρ. VII 59*). Κάθε τι πού θέτει ἐν κινδύνῳ τὴν θεραπεία τοῦ μέσα μας κόσμου εἶναι κακό. Κακό εἶναι ἡ προσαρμογὴ στὸ κοινωνικὸ περιβάλλον, ἡ ἐξομοίωση μὲ τοὺς πολλοὺς, πού εἶναι πάντα ἔρμαια τῶν παθῶν τους. Χρειάζεται ἄμυνα κατὰ τοῦ περιβάλλοντος, πού εἶναι κατὰ κανόνα κατώτερο. Καὶ γι' αὐτὸ λέει ὁ Μάρκος Αὐρήλιος (*VI, 6*): «ἄριστος τρόπος τοῦ ἀμύνεσθαι τὸ μὴ ἐξομοιοῦσθαι».

Τὸ στωϊκὸ ἦθος.— Τὰ συστήματα τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη τὰ γνωρίζομε στὴν ὁλότητά τους ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ ἔργα τῶν δημιουργῶν τους. Τὸ σύστημα τῶν στωϊκῶν τῆς παλαιᾶς στοᾶς τὸ γνωρίζομε ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα ποὺ σώζονται σὲ ἔργα μεταγενέστερων. Μόνον ἔργα, ποὺ ἀνήκουν στὴν νεώτερη Στοᾶ καὶ ποὺ ἀναφέρονται κυρίως στὴν ἠθικὴ φιλοσοφία, ἔφθασαν ὡς ἐμᾶς, ἄλλα ὀλόκληρα καὶ ἄλλα ἐλλιπῆ. Τὰ ἔργα ὅμως αὐτὰ δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθοῦν ὡς καθαρῶς στωϊκά. Ἀνήκουν περισσότερο στὸ ρεῦμα τοῦ ἐκλεκτισμοῦ, ὅσο καὶ ἂν εἶναι, τουλάχιστον στὸ ἠθικὸ μέρος, ἔντονη ἐπάνω τους ἡ ἐπίδραση τῆς Στοᾶς, ὅσο καὶ ἂν ἐκφράζουν τὶς πιὸ πολλές φορές καθαρῶς στωϊκὲς ἀντιλήψεις. Ἀλλὰ καὶ ἂν ἐπιζοῦσαν τὰ ἔργα τοῦ Ζήνωνος καὶ τοῦ Χρυσίππου, μὲ τὸ ὑλιστικὸ τους ξεκίνημα, μὲ τὴν αἰσθησοκρατικὴ τους ἀφετηρία, πάντα θὰ ὑστερούσανε μπρὸς στὰ συστήματα τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη. Παρ' ὅλες τὶς σημαντικὲς του συμβολές, τὸ φιλοσοφικὸ σύστημα τῶν στωϊκῶν εἶναι ἓνα σημαντικό βέβαια ἐπίτευγμα, ἀλλὰ ἓνα μέσα σὲ πολλὰ ἄλλα ἀξιόλογα ἐπιτεύγματα τῆς ἐλληνικῆς σκέψης.

Σὲ ἓνα ὅμως σημεῖο ἡ συμβολὴ τῶν στωϊκῶν εἶναι μοναδικὴ καὶ ἡ ἐπίδρασή τους ἀκλόνητη ὡς τὰ σήμερα· στὸ ἦθος. Οἱ στωϊκοὶ συνέλαβαν τὸν καθαρώτερο καὶ ὑψηλότερο τύπο τοῦ ἀπομονωμένου ἀνθρώπου. Ὁ στωϊκὸς ἄνθρωπος, σύμβολο τῆς πιὸ καθαρῆς καὶ ἀδιάλλακτης ἀρετῆς, ἀποτελεῖ ἓνα αἰώνιο δίδαγμα, πού, στὴν ὥρα τοῦ λυκόφωτός της, προσέφερε γιὰ πάντα στὸ ἀνθρώπινο γένος ἡ ἐλληνικὴ σκέψη.